



Nederlandse cultuurlandschappen

S. Barends, A. J. Haartsen, J. Renes, T. Stol

De hierbij afgebeelde kaart geeft een overzicht van de verschillende "typen" cultuurlandschappen in Nederland. De indeling is gebaseerd op "ontginningstypen". Elk van die typen is genoemd naar een bepaalde natuurlijke terreingesteldheid. Daarmee sluit de kaart goed aan bij de indeling die wordt gehanteerd voor het Centraal Schriftelijk Eindexamen Aardrijkskunde. Die indeling verdeelt Nederland in zes fysisch-geografische landschappen: krijt/löss, zand, rivierklei, zeeklei, veen en duinen.

De namen van de meeste kaarteenheden bevatten een fysisch-geografische aanduiding, gevolgd door het woord "ontginningen". Bij die fysisch-geografische gesteldheid gaat het om de situatie in de periode voordat het gebied in cultuur werd gebracht ("ontgonnen"). Die situatie hoeft niet gelijk te zijn aan de huidige; verschillende zand- en kleigebieden hebben bijvoorbeeld vroeger een veendek gehad. Vaak heeft zo'n gebied de structuur van een veenontginning. Het is dan op de kaart onder de veenontginningen gerekend. Dit komt onder meer voor in West-Friesland en in westelijk Noord-Brabant. Dergelijke gebieden kunnen eenvoudig worden opgespoord door de Cultuurlandschappenkaart te vergelijken met een bodemkaart die de huidige bodemkundige situatie weergeeft.

De namen van de kaarteenheden geven niet alleen inzicht in de natuurlijke gesteldheid. Ze geven ook aan hoe de mens dat specifieke type natuurlandschap naar zijn behoeften heeft ingericht. Iedere natuurlijke gesteldheid bood zijn eigen mogelijkheden en beperkingen voor menselijk gebruik. Dit resulteerde in de ontwikkeling van geheel verschillende landschappen in bijvoorbeeld een zand- en een kleigebied. Geen twee veenontginningen zijn geheel aan elkaar gelijk, maar een Brabantse veenontginning heeft wel veel meer overeenkomsten met een Friese veenontginning dan met een

Brabantse zandontginning.

De verschillende fysisch-geografische gebieden zijn in zeer verschillende perioden door de mens in gebruik genomen. Onze oudste cultuurlandschappen liggen in het lössgebied, waarvan delen al zeker 70 eeuwen continu als akkerland in gebruik zijn. Het andere uiterste vormen de heide-ontginningen en bossen uit de periode sinds 1850.

Uit de onderschriften bij de fragmenten blijkt dat bij het maken van de indeling naar nog twee aspecten van het landschap is gekeken: percelering en bewoningspatroon. Bij de percelering is ten eerste gekeken naar de vorm van de percelen: is deze regelmatig of onregelmatig, strook- of blokvormig. Ten tweede is een onderscheid gemaakt tussen enkel- en meervoudige percelering. In het eerste geval is het hele gebied dat bij een nederzetting hoort op een uniforme wijze geperceleerd. In het andere geval valt het uiteen in verschillende kleinere gebieden (akkers, weilanden, hooilanden, heidegebieden), die elk een andere functie en inrichtingsperiode en daardoor een andere percelering kennen.

Bij het bewoningspatroon gaat het vooral om het onderscheid tussen verspreid, lineair en geconcentreerd. Bij geconcentreerde bewoning staan de huizen meer of minder dicht opeen in een kern. Bij lineaire bewoning staan de huizen, soms met vrij grote tussenruimten, aan een weg, dijk of vaart.

De indeling die we hier hanteren bouwt voort op oudere indelingen van Nederlandse cultuurlandschappen. Veruit de meest bekende daarvan is die uit de eerste editie van de Wetenschappelijke Atlas van Nederland (blad IX-1, "Nederzettingvormen", samengesteld door H. J. Keuning en verschenen in 1964). Bij de meeste kaartfragmenten zijn de namen uit de indeling van Keuning tussen haakjes achter de nieuwe namen geplaatst.

Er zijn verschillende redenen om de oude indeling te vervangen door een nieuwe. In de eerste plaats is de indeling van Keuning volgens

de huidige inzichten teveel gebaseerd op de situatie in Drenthe. Het Drentse esdorp werd beschouwd als het "ideaaltype", als een nederzettingstype dat nog in zeer sterke mate inzicht gaf in de vroegmiddeleeuwse nederzettingvorm. Nederzettingen die afweken van het Drentse esdorp werden aangeduid als "variant" of als "incompleet". Op deze opvatting valt nogal wat af te dingen. Zo houdt de term incompleet ten onrechte een waarde-oordeel in. Wie het 19e-eeuwse Drenthe (dat voor meer dan 80% uit heide bestond) vergelijkt met bijvoorbeeld Zuid-Limburg (toen al vrijwel geheel in cultuur) moet wel tot de conclusie komen dat van de twee de onvruchtbare Drentse zandgronden in landbouwkundig opzicht de minste mogelijkheden boden.

Een aspect dat typerend werd geacht voor de verschillende esdorp- en esdorpachtige nederzettingen was de gemengde bedrijfstype. Deze was echter niet typisch voor de gebieden die werden gekenmerkt door "esdorpen". Vrijwel alle oude cultuurlandschappen hebben ooit een gemengde bedrijfstype gekend. Dat geldt zelfs voor de grote laagveengebieden, waar eeuwenlang graan werd geproduceerd. Ook de opvatting dat het Drentse esdorp een "oer-

vorm" vertegenwoordigt is bij nadere beschouwing onhoudbaar gebleken. Tot voor kort werd het Drentse esdorp zowel door geografen als door ecologen gezien als een stabiel en grotendeels zelfvoorzienend systeem. Door nieuw onderzoek werd de laatste jaren duidelijk hoe dynamisch de ontwikkeling ook daar is geweest. Het 17e-eeuwse Drentse esdorp verschilde sterk van het 19e-eeuwse. We kunnen het Drentse esdorp dan ook niet meer beschouwen als een grondvorm. Het is een type dat naast andere nederzettingstypen staat. Het landschap is voortdurend in verandering geweest en de 19e-eeuwse topografische kaarten geven slechts een momentopname uit een lange ontwikkeling.

Een indeling van de Nederlandse cultuurlandschappen is per definitie een generalisatie. Alleen de belangrijkste algemene karakteristieken kunnen worden weergegeven. Bij bestudering van een bepaald gebied op een lager schaalniveau blijkt welke landschappelijke elementen algemeen zijn en welke bijzonder, zo men wil uniek. In elke regio werkt het algemene weer anders uit. De teksten bij de kaartfragmenten dienen om dit te illustreren.



VOOR VOLKSHUISVESTING EN STEDEBOUW

door P. de Ruijter; 326 p., rijk geïll., gebonden

Een nieuw boek over de beweging die goede woningbouw en daarmee goede stedenbouw nastreefde, over het afrekenen met de 19e-eeuwse 'ingenieursplannen', over D. Hudig en de oprichting van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, het huidige NIROV. Een boek over de cruciale jaren (ca. 1850-1940) waarin het land waar wij wonen vorm kreeg.

Speciaal aanbod voor HGT-abonnees: i.p.v. de winkelprijs van f 49,50 betaalt u f 45,50. Maak dit bedrag over op giro 42 39 476, t.n.v. Mastrijs, Utrecht, o.v.v. Volkshuisvesting. Mastrijs zendt u het boek dan franco toe.